

ІМАГОЛОГІЯ

УДК 82.02 (045)

Олена Атаманюк

ІМАГОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ОБРАЗУ В ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Порушено питання розвитку предмета імагології та її впливу на формування національного образу в творах із зарубіжної літератури. Зосереджено увагу на проблемі дослідження формування національної ідентичності, через художній твір та образи твору, на прикладі постаті гетьмана Івана Мазепи в західноєвропейській літературі.

Ключові слова: національна своєрідність, ідентичність, імагологія, образ, культура, література.

Зарубіжна література є своєрідним літописом духовної історії людства. Ведучи мову про сучасну освіту, неможливо упустити з поля зору одну з найважливіших підвалин і вагомого рушія її розвитку – літературу.

Разом з тим, говорячи про світову літературу, не можна забувати, що „немає культури... без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного... Безнаціональної культури нема” [13, с. 20-21].

Спроби творення образів у літературах інших народів, опису їхнього життєвого устрою, порівняння з устроєм життя власного народу, власних традицій були притаманні європейській традиції завжди, ще з античності. Людині властиво порівнювати побут та звичаї інших народів, через призму власного, свого, такі аспекти ми можемо побачити в записках багатьох мандрівників, починаючи зі стародавніх часів.

Кінець XVIII століття – початок XIX відзначаються поглибленням інтересу до національного. Виникає вже більш професійне зацікавлення фольклором, духовною спадщиною власного народу та інших народів. Усі ці явища, можна сказати, були предтечами сучасної імагології.

Імагологія – це частина компаративістського літературознавства, що враховує і вивчає образи світу людей певних країн, їх культуру, авторів, контекст, стереотипи свідомості, стилістику і семантику текстів. Отже, імагологія – спеціальний розділ культурології, що виник у літературознавстві як вчення про образи і вивчає можливості передачі літературних образів при перекладі з однієї мови на іншу; вчення про трансляцію перекладацьких явищ літератури з мови на мову не тільки у перекладацькій, а й у культурологічній роботі. Літературний образ творів однієї культури повинен бути представлений разом із рисами цієї культури так, щоб стати зрозумілим незнайомим із нею людям [5].

Не варто зайвий раз акцентувати увагу на тому, що в українському літературознавстві через низку об'єктивних причин імагології як науки довгий час не існувало. Це стосується не лише української науки, а й гуманістики колишнього Радянського Союзу в цілому [3, с. 8].

Російський дослідник Володимир Хорєв визначає предмет імагології як переорієнтацію багатьох досліджень: „вони дедалі частіше звертаються до комплексу взаємозв'язків духовної культури двох народів. Література є найважливішим компонентом цього комплексу, але все ж таки однією з його складових, до яких належить народна культура, фольклор, різні види мистецтва, релігійна думка та писемність, суспільно-політичні ідеї, історико-філософські концепції та багато іншого. ...Імагологія ставить собі за завдання виявити правдиві та хибні уявлення про життя інших народів, стереотипи та упередження, котрі існують у суспільній свідомості, їхнє походження та розвиток, їхню суспільну роль та естетичну функцію у художньому творі...” [13, с. 22].

Потреба дослідження цієї проблеми час від часу стає особливо ваговою та актуальною. „Зараз ми перебуваємо в ситуації, коли питання національної ідентичності, творення нової європейської спільноти як суми „малих європейських ідентичностей” постає знову у всій своїй актуальності, виходячи поза межі не тільки літературознавства, а й самої гуманістики взагалі” [3, с. 21].

Щодо сучасного розвитку імагології в Україні, то, перш за все, тут слід згадати працю Дмитра Наливайка „Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст.” (1999) [10], де автор детально дослідив історію рецепції України західноєвропейською культурою. Ця книга цінна не лише тому, що в ній використано мало знану в Україні методологію, але й завдяки багатому фактографічному матеріалу [3].

Не можна також не враховувати ідеологічного навантаження образу. Арутюнова-Фіданян підкреслює: „Для історичного дослідження головним є, з одного боку, співвідношення між образом та фактом, котрий лежить в його основі, а з іншого – співвідношення між образом та ідеєю, що формується на його основі. Образ не буває ідеологічно нейтральним, але служить (свідомо і несвідомо) інструментом формування тієї чи іншої заданої ідеї, котра, в свою чергу, може значною мірою трансформувати історичну реальність. При цьому образ двоєдиний, відображає відразу дві культури (і ту, котра його створює, і ту, об'єктом якої він є)” [1, с. 277-278].

Національний образ, включає в себе різноманітні складові: це зображення побуту, звичаїв, мовні характеристики, відображення релігійного світогляду, ставлення до подій спільного минулого, проєкція майбутнього і т. д. Не можна також забувати про роль особистості, індивідуума в процесі творення національних образів: „Велика роль у творенні „національних образів” належить індивідуальностям – письменникам, ученим, мандрівникам тощо, – але вони вбирають також поза індивідуальні елементи, знання і передсуду, правду і міфи про інші народи, і співвідношення цих елементів у названих образах може бути дуже різним” [10, с. 6].

Це є так званим національним баченням світу, національним образом світу. Дмитро Гачев писав, що національний образ світу являє собою первинну основу, на якій потім виникають інші образи та системи цінностей. Він дає таке визначення: „...особлива структура спільних для всіх народів елементів (хоча вони розуміються по-різному, мають свій акцент) і створює національний образ світу, а в спрощеному вираженні модель світу” [2, с. 47].

Таким чином, питання формування національної ідентичності може бути предметом аналізу імагології як окремої галузі порівняльного літературознавства. Адже предметом дослідження цієї науки є проблема національних образів, зображення образу „іншого” з точки зору національної приналежності. Імагологія в українському літературознавстві практично не представлена, тому її розвиток доцільно починати з аналізу романтичного періоду, оскільки цей період часу характеризується зародженням національного самоусвідомлення в слов'янському світі.

Щодо цього великий інтерес для нас являють дослідження трактувань образу Мазепи в західноєвропейській літературі, зокрема: А. Волкова, А. Господина, Д. Донцова, О. Мішукова, В. Матвіїшина. Образ гетьмана Мазепи в українській художній літературі висвітлено в численних статтях (наприклад, В. Марочкіна, В. Шевчука), рецензіях на окремі твори, присвячені Мазепі (наприклад, С. Гальченка, П. Киричка). Відомі й дослідження функціонування образу гетьмана Мазепи у фольклорі (В. Каллаша, С. Щеглової).

Д. Донцов у статті „Гетьман Мазепа в західноєвропейській літературі” серед причин звернення до постаті Мазепи називає „своєрідну історичну долю Івана Мазепи”, а також „своєрідну історичну аберацію. Після Хмельницького, Виговського та ін. йшли інші, кожен по-своєму продовжуючи свою справу. Після Мазепи – ніхто. Після нього почався занепад автономістської ідеї” [4, с. 80]. Аналізуючи твори Байрона, Гюго, Вогюе, Готтшала, автор акцентує увагу на тому, що багато з тих, хто писав про гетьмана Мазепу, насправді не знали про нього майже нічого. Внаслідок цього в західноєвропейській літературі утворився не історичний образ гетьмана, а образ „блискучого шевальє під смак Дартаньяна чи Атоса з „Трьох мушкетерів” О. Дюма” або „хитрого та спритного супротивника Петра” [4, с. 80].

Оглядові європейської літератури про гетьмана Мазепу присвячені статті О. Мішукова [7]. Автор зосереджує увагу на історичних жанрах, зокрема „Історії Русів”. Зміст та ідею твору дослідник визначає як „історичне, моральне і натуральне право кожного народу ... на самостійний державно-політичний розвиток” [7, с. 55]. На думку О. Мішукова, в „Історії русів” гетьман Мазепа, на протигагу Петрові І, виступає „зразковим християнином”.

М. Наєнко вважає, що представників західноєвропейського романтизму (Байрона, Гюго, Пушкіна, Словацького) приваблював у постаті гетьмана „мотив жагучої любові”, і кожен романтик бачив цю постать „нездоланною і непереможною всупереч історичній правді” [9, с. 3].

Історія трактування образу гетьмана Івана Мазепи засвідчує, що як за життя, так і через 300 років після смерті його постать не була об'єктивно оцінена. Найбільше уваги образ гетьмана привертав у ХХ ст. у період піднесення національної ідеї, особливо в кінці століття з отриманням Україною незалежності, якої завжди прагнув Мазепа. З'являються дослідження, присвячені функціонуванню історичного образу гетьмана Мазепи в художній літературі й фольклорі, вивчаються архівні матеріали, спростовуються столітні міфи. Занесення образу гетьмана Мазепи до традиційних національних і європейських образів розкриває нові перспективи для подальших досліджень.

Художній образ історичної особи у творі – це в жодному разі не фотографічне зображення реальної постаті, письменник, обираючи прототипом для твору певну історичну постать, „заново створює життя і показує його в живій відчутній предметності і рухові” [6, с. 280].

Зіставлення образу-персонажа історичного походження з універсальним дозволяє говорити про його особливість: „якщо в цілому художній образ розуміють як синтез конкретного й абстрактного, то у творенні образу історичного переважає конкретність” [12, с. 17].

Літературні взаємозв'язки та взаємодії здійснюються у найрізноманітніших умовах і формах, серед яких – традиційні мотиви, сюжети і образи.

Західноєвропейська література ХVIII ст., паралельно з українською, творить власний образ України, її історії, найяскравіших діячів політики й культури, серед яких – Іван Степанович Мазепа. Одним з перших висвітлив постать Мазепи Д. Дефо у публіцистичних творах „Історія війн Карла XII” (1715) та „Неупереджена історія Петра Олексійовича” (1723).

У зарубіжній літературі ХVIII ст. творення образу України та її гетьмана Мазепи базується здебільшого на художньому вимислі. Започаткував традицію змалювання романтичної пригоди з юнацьких років Мазепи Вольтер, переповівши в „Історії Карла XII” пригоду, описану Пасеком. Він першим увів образ Мазепи до системи романтичних образів західноєвропейської літератури.

Український літературний процес ХVII – ХVIII ст. не був роз'єднаним із західноєвропейським, проте розвивався своїм шляхом, набуваючи національного характеру. Художня рецепція образу гетьмана протягом означеного періоду відбувалася у двох напрямках – позитивному й негативному.

Традицію зображення України та українського героя в західноєвропейській літературі продовжив Байрон. За основу англійський лірик узяв фрагмент з „Історії Карла XII” Вольтера й створив поему „Мазепа” (1818). Образ Мазепи вибудований відповідно до романтичних канонів – ідеалізований герой, що перемагає труднощі, палкий коханець, „вродливий красень”... Сюжетною основою твору є сповідь Мазепи шведському королю про пригоди в юнацькі роки. Образна система поеми базується на трьох китах – дикий кінь, Україна,

Мазепа. „Скажений рух” навмання, крізь хащі, по степах й лісах безмежної країни є відправною точкою й основою твору.

Традиція творення образу гетьмана Івана Мазепи у західноєвропейській літературі ХІХ ст. розвивалася у двох напрямках. Перший – романтичний, започаткований Байроном, який спопуляризував і опоетизував любовну пригоду юного пажу при дворі Яна Казимира й покарання ображеним чоловіком, описані сучасником і ворогом Мазепи Яном Хризостомом Пасеком. Другий – ідеологічний, з’являється у Пушкіна, який вводить нові сюжетні лінії Мазепа – Мотря, Мазепа – Петро, творить образ „изменника русского царя”, що відповідає тогочасній імперській політиці. Проте в західноєвропейській літературі затвердився й набув поширення саме романтичний образ покараного вигнанця, який, подолавши на своєму шляху всі перешкоди, отримав булаву. В загальній масі твори західноєвропейських митців привертають увагу саме своїм інтересом до України та її гетьмана. Романтична традиція виявилася настільки сильною, що перед нею не могли встояти вітчизняні письменники (Т. Шевченко, С. Руданський, С. Воробкевич, П. Куліш, Д. Мордовець, М. Старицький, Ю. Касиненко), раз у раз повертаючись до любовної пригоди гетьмана в юнацькі роки.

Спираючись на дослідження О.В. Тарасової, зазначимо, що образ гетьмана Івана Мазепи пройшов складну еволюцію на тлі історико-літературного процесу ХVІІІ – ХХ ст. – від позитивного за часів гетьманування (вихвалювання за добродійну й меценатську діяльність) через негативне після Полтавської битви (як „зрадник” Петра І й України) до героя у періоді піднесення національної свідомості у ХІХ – на початку ХХ ст. й до об’єктивно-історичного, об’єктивно-психологічного образу людини й історичного діяча у ХХ ст. Отже, в західноєвропейській літературі виділяємо три напрямки творення образу гетьмана Івана Мазепи: романтичний, ідеологічний та об’єктивно-історичний.

Навіть позитивні характеристики Мазепи різні в західноєвропейській і в українській літературах. Європейська література зображувала постать гетьмана Мазепи ідеалізовано, відповідно до романтичних канонів – вродливий, палкий коханець, герой, що перемагає всі труднощі, прагне вперед до будь-якої мети, вічний „неспокій духу” скеровує його вчинки. В українській літературі (Г. Вишневий, М. Мандрик, О. Олесь, О. Островський, Ю. Липа, Л. Полтава, Л. Старицька-Черняхівська, Яр Славутич) Мазепа – „романтично налаштований патріот, що виборює конкретно окреслену мету – незалежність для своєї країни” [11].

Звернення зарубіжних письменників до культурних традицій інших народів сприяє глибшому усвідомленню їхньої своєрідності, а відтак – суттєво збагачує власну національну духовність. Унаслідок цього національна література стає органічною складовою загальнолюдського суспільства. Вона вбирає чуже й водночас активно впливає на духовні світи інших етносів. Розвиток такої міжкультурної взаємодії особливо актуальний за доби глобалізації, коли світова

спільнота шукає шляхів подолання помилок минулого, прагне відродити кращі традиції духовності, спродуковані багатьма генераціями в попередні культурно-історичні періоди.

1. Арутюнова-Фиданян В. Методы создания позитивного образа Византийской империи в армянской историографии (период экспансии) / В. Арутюнова-Фиданян // Чужое: опыты преодоления. – М. : Алетейла, 1999. – С. 277-312.
2. Гачев Д. Национальные образы мира. Общие вопросы / Д. Гачев. – М. : Сов. писатель, 1988. – 455 с.
3. Дзядевич Т.М. Формування національної ідентичності в літературі слов'янського романтизму: на матеріалі творчості Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна та Тараса Шевченка : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.03 „Література слов'янських народів” / Т.М. Дзядевич. – К., 2004. – 198 с.
4. Донцов Д. Гетьман Мазепа в західноєвропейській літературі / Д. Донцов // Слово і час. – 1994. – № 4-5. – С. 79–85.
5. Имагология [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.i-u/biblio/forsp.aspx?dictid=5&word=%C8%CC%C0%C3%CE%CB%CE%C3%C8%D>.
6. Лесин В.М. Словник літературознавчих термінів / В.М. Лесин, О.С. Пулинець. – К. : Рад. шк., 1971. – 487 с.
7. Мішуков О. Віддзеркалення історичної постаті гетьмана Мазепа в європейській літературі / О. Мішуков // Зарубіж. л-ра в навч. закл. – 1999. – С. 55-56.
8. Мішуков О. Рецепція образу Мазепа в історичний жанрах європейської літератури / О. Мішуков // Сучасність. – 2000. – № 2. – С. 89-100.
9. Насенко М. Дух Прометейя / М. Насенко // Жива вода. – 1998. – № 11(листоп). – С. 3.
10. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Д. Наливайко. – К. : Основи, 1999. – 578 с.
11. Тарасова О.В. Еволюція художньої рецепції образу гетьмана Івана Мазепа в українській літературі XVII–XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О.В. Тарасова. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
12. Тарасова О.В. Еволюція художньої рецепції образу гетьмана Івана Мазепа в українській літературі XVII–XX століть : дис. канд. філол. наук : 10.01.01 „Українська література” / О.В. Тарасова. – К., 2001. – 169 с.
13. Хорев В. Имагология и изучение русско-польских литературных связей / Хорев В. // Поляки и русские в глазах друг друга. – М. : Индрик, 2000. – С. 20-32.

Summary

In the article the question of Imahology development and its influence the national character formation in the writings of foreign literature an examined. The attention to research problem of the formation of national identity by the work of art and its characters following the example of the figure of Ivan Mazepa in Western European literature is paid.

Key words: national uniqueness, identity, imaholohiya, character, culture, literature.